

changing worlds & signs of the times

Selected Proceedings

from the 10th International Conference
of the Hellenic Semiotics Society

EDITORS

Eleftheria Deltsou

Maria Papadopoulou

E-BOOK (PDF)

Changing Worlds & Signs of the Times /
Selected Proceedings
from the 10th International Conference
of the Hellenic Semiotics Society

EDITORS:

Eleftheria Deltsou
Maria Papadopoulou

DESIGN:

Yorgos Rimenidis

PUBLISHER:

The Hellenic Semiotics Society
Ελληνική Σημειωτική Εταιρεία

© VOLOS, 2016

FOR THE EDITION
the publisher

FOR THE PROCEEDINGS
the authors

ISBN 978-618-82184-0-6

Changing Worlds & Signs of the Times

Selected Proceedings from the 10th International Conference of the Hellenic Semiotics Society

Contents

Preface	11
Introduction	12

PLENARY SPEECHES

Jean-Marie Klinkenberg <i>Thinking the Novelty</i>	16
Alexandros Ph. Lagopoulos <i>Continuities, discontinuities and ruptures in the history and theory of semiotics</i>	30
Farouk Y. Seif <i>Resilience and Chrysalis Reality: Navigating Through Diaphanous Space and Polychronic Time</i>	52
Göran Sonesson <i>The Eternal Return of the New. From Cultural Semiotics to Evolutionary Theory and Back Again</i>	68
Κάριν Μπόκλουντ-Λαγοπούλου <i>Γιατί η Σημειωτική;</i>	88

SOCIO-POLITICAL ISSUES

Mari-Liis Madisson, Andreas Ventsel <i>Analysis of Self-descriptions of Estonian Far Right in Hypermedia</i>	102
Joseph Michael Gratale <i>The 'War on Terror' and the re-codification of war</i>	112
Emile Tsekenis <i>'African modernity': Witchcraft, 'Autochthony', and transformations in the conceptualizations of 'individual' and 'collective identity' in Cameroon</i>	122
Sofia Kefalidou, Periklis Politis <i>Identity Construction in Greek TV News Real-Time Narratives on Greek Financial Crisis</i>	134
Anthony Smyrnaiois <i>Discerning the Signs of the Times: The role of history in conspiracism</i>	144
Όλγα Παντούλη <i>Ο 'αριστερός' και ο 'ανατολίτης' σύζυγος στις αφηγήσεις γυναικών επιστημόνων: διαδικασίες επιτέλεσης του φύλου τους</i>	152
Μαριάννα Ψύλλα, Δημήτριος Σεραφής <i>Η ανάλυση ενός γεγονότος μέσα από τον πολυσημικό λόγο των εφημερίδων: Μία μεθοδολογική και πολιτική προσέγγιση του Δεκέμβρη του 2008</i>	160
Αλεξία Καπραβέλου <i>Ο ρατσισμός σήμερα μέσα από τη σημειωτική ανάλυση γεπορτάζ εφημερίδων</i>	170

SPACE AND/IN SOCIETY

Eleftheria Deltsoy <i>Salonica Other Ways – Otherwise': A Mirror-λ letter and heterotopias of an urban experiment</i>	186
Fotini Tsiibiridou, Nikitas Palantzas <i>Becoming Istanbul: a dictionary of the problematics of a changing city; inside critique of significant cultural meanings</i>	196

Κώστας Γιαννακόπουλος Αναφομοίωτες διαφορές, «εξευγενισμός» και πόλη	206
Ιορδάνης Στυλίδης Η Βιτρίνα ως ελκυστής σημασίας	216
Δήμητρα Χατζησάββα Αναδυόμενες έννοιες για τον χωρικό σχεδιασμό	226
Θεοδώρα Παπίδου Μεταγραφές ψηφιακού υλικού στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό	236
Κωνσταντίνος Μωραΐτης Τοπία σημαίνοντα	248
Νεφέλη Κυρκίτσου Η ολίσθηση των σημασιών στην τοπική θεωρία του Jacques Lacan ..	260
Ανθία Βερυκίου Τόποι απουσίας και Τοπολογικά τοπία	270

VISUAL CULTURES

George Damaskinidis <i>Are University Students Followers of the World's Semiotic Turn to the Visual?</i>	284
Dimitrios Koutsogiannis, Vassiliki Adampa, Stavroula Antonopoulou, Ioanna Hatzikyriakou, Maria Pavlidou <i>(Re)constructing Greek classroom space in changing times</i>	294
Polyxeni Manoli <i>A multimodal approach to using comics in EFL classrooms</i>	308
Αικατερίνη Τάτση, Μαρία Μακαρού Πολυτροπικά πολιτισμικά παλίμψηστα: η περίπτωση ενός κόμικ	318
Αναστασία Φακίδου, Απόστολος Μαγουλιώτης Σημεία και κώδικες: Πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά τη γλώσσα εικόνων που αναπαριστούν την παιδική ηλικία;	332
Έφη Παπαδημητρίου, Δήμητρα Μακρή Πολυτροπική κοινωνική σημειωτική προσέγγιση στη δημιουργία νοημάτων-σημείων από μαθητές/τριες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης	346
Θεοφάνης Ζάγουρας Ο σχεδιασμός πολυτροπικών κειμένων για το γλωσσικό μάθημα στο Δημοτικό Σχολείο	360
Dimitra Christidou <i>Does pointing in the museum make a point? A social semiotic approach to the museum experience</i>	374
Παρασκευή Κερτεμελίδου Οι μετασχηματισμοί του μουσείου τέχνης στην εποχή της κατανάλωσης	386

ART

Eirini Danai Vlachou <i>The Beatles Paradigm. Transcending a collection of 'ropey', scrappy, multi-cultural breadcrumbs into a whole new semiosphere</i>	398
Μαίη Κοκκίδου, Χριστίνα Τσίγκα Η κουλτούρα των βιντεοκλίπ: η περίπτωση των μουσικών βιντεοκλίπ δια-τροπικής ακρόασης	408
Angeliki Avgitidou <i>Art imitating protest imitating art: performative practices in art and protest</i>	420
Spiros Polimeris, Christine Calfoglou <i>Some thoughts on the semiotics of digital art</i> ..	430
Χρύσανθος Βούτουρος, Ανδρέας Λανίτης Η Σημειο-αισθητική προσέγγιση της Βυζαντινής τέχνης ως Εικονική Κληρονομιά	440
Άννα Μαρία Παράσχου Τοπογραφία διάρρηξης: Φωτογραφικές απεικονίσεις πολέμου από τον Simon Norfolk, ως μια αφήγηση ανατροπής	454

Pirjo Kukkonen <i>Signs of times and places in Aki Kaurismäki's films. The existential subject and the semiotic modalities of being and doing</i>	466
Christina Adamou <i>Swarming with cops</i>	478
Yvonne Kosma <i>Picturing 'Otherness': Cinematic Representations of 'Greekness' in "My Big Greek Fat Wedding"</i>	488
Χρήστος Δερμεντζόπουλος, Θανάσης Βασιλείου <i>Προσεγγίζοντας μια αφαιρετική κινηματογραφική μορφή: "Το Δέντρο της Ζωής", του Terrence Malick</i>	498
Νίκος Τερζής <i>Η σημειωτική μέθοδος ανάλυσης μιας ταινίας</i>	508
Ηρώ Λάσκαρη <i>Σύστημα γενεσιουργής οπτικοακουστικής αφήγησης</i>	524

ADVERTISEMENT

Luiz Carlos Migliozi Ferreira de Mello <i>Viagra: New Social Forms</i>	536
Nikos Barkas, Maria Papadopoulou <i>'The house of our dreams': A decade of advertisements in building magazines</i>	544
Stamatia Koutsoulelou <i>Advertising strategies in times of crisis: A semiotic analysis</i>	560
Περικλής Πολίτης, Ευάγγελος Κουρδής <i>Κοινωνιόλεκτοι σε ελληνικές τηλεοπτικές διαφημίσεις. Η περίπτωση της «γλώσσας των νέων»</i>	572
Ευριπίδης Ζαντίδης <i>Αναδυόμενες ταυτότητες και εθνικότητα σ' ένα φλιτζάνι κυπριακού καφέ</i>	588
Ελένη Συκιώτη, Γενοβέφα Ζαφειρίδου <i>Σημειωτικές παρατηρήσεις στη σύγχρονη διαφήμιση: Η περίπτωση της εμπορικής και της κοινωνικής διαφήμισης</i>	600
Βασιλική Κέλλα <i>Η διαφήμιση ως λεκτική πράξη</i>	612

LANGUAGE, TEXTS AND TEXTUALITIES

George Androulakis, Roula Kitsiou, Carolina Rakitzi, Emmanuel Zerai <i>Linguistic cityscape revisited: inscriptions and other signs in the streets of Volos</i>	622
María José Naranjo, Mercedes Rico, Gemma Delicado, Noelia Plaza <i>Constructing new identities around Languages and Media</i>	634
Ιωάννα Μωραΐτου, Ελευθερία Τσέλιου <i>Ανάλυση Λόγου και μεταμοντέρνες προσεγγίσεις στη συμβουλευτική / ψυχοθεραπεία: η «στροφή στο λόγο»</i>	642
Φίλιππος Τεντολούρης, Σωφρόνης Χατζησαββίδης <i>«Κατασκευάζοντας» το κείμενο και τον συγγραφέα: οριοθετημένα και μη-οριοθετημένα σημειωτικά πλαίσια της σχολικής γλωσσικής δημιουργίας</i>	652
Βάσια Τσάμη, Δημήτρης Παπαζαχαρίου, Άννα Φτερνιάτη, Αργύρης Αρχάκης <i>Η πρόσληψη της γλωσσικής ποικιλότητας σε κείμενα μαζικής κουλτούρας από μαθητές της Ε' και ΣΤ' Δημοτικού</i>	664
Αναστασία Χριστοδούλου, Ιφιγένεια Βαμβακίδου, Αργύρης Κυρίδης <i>'Lego-Legends of CHIMA'. Κοινωνιοσημειωτική ανάλυση της συναρμολόγησης του θρύλου</i>	676
Μαρίνα Σούνογλου, Αικατερίνη Μιχαλοπούλου <i>Η Σημειωτική στη διαμόρφωση της έννοιας του πολίτη στο νηπιαγωγείο</i>	686

BODIES & MINDS

Fotini Bonoti, Plousia Misailidi <i>Graphic signs of jealousy in children's human figure drawings</i>	700
Eirini Papadaki <i>The Semiotics of Children Drawings, A Comparative Study of Art, Science and Children Drawing</i>	708
Myrto Chronaki <i>Changing practices and representations of birth and birth-spaces in maternity clinics and at home</i>	720
Athanasios Sakellariadis <i>Metaphor as a Hermeneutical Design of the Mental Phenomena: The role of narrative speech in the cognitive field of the Philosophy of Mind</i>	730
Anita Kasabova <i>A semiotic attempt to analyze delusions</i>	738

LITERATURE

Miltos Frangopoulos <i>The Task of the Translator</i>	756
Fitnat Cimşit Kos, Melahat Küçükarslan Emiroğlu <i>Reality as a Manner of Transformation</i>	766
Angela Yannicopoulou, Elita Fokiali <i>Transmedia Narratives for Children and Young Adults</i>	778
Ioanna Boura <i>The expression of worldviews through narratives and chronotopes of liquid times</i>	790
Evgenia Sifaki <i>The "Poetic Subject" as "Subject of Semiosis" in C. P. Cavafy's "Going back Home from Greece"</i>	798
Αγγελική Παννικοπούλου <i>Το εικονογραφημένο βιβλίο χωρίς λόγια</i>	808
Μαρίνα Γρηγοροπούλου <i>Κόσμοι που συγκρούονται και σημεία των τεχνών: οι «Σκοτεινές Τέχνες» του Νίκου Κουνενή</i>	818
Σοφία Ιακωβίδου <i>Εις τα περίχωρα της δυστοπίας: αφηγήσεις της κρίσης στη λογοτεχνία για νέους</i>	826
Πέγκυ Καρπούζου <i>Το παιχνίδι και η ηθική της μετανεωτερικής συμβίωσης</i>	834
Αγλαΐα Μπλιούμη <i>Ρευστοί καιροί και μεταφορές – Σημειωτικές προσεγγίσεις στη λογοτεχνία της ενωμένης Γερμανίας</i>	844
Παναγιώτης Ξουπλίδης <i>Ένας οικείος δαίμονας: προς μια προσέγγιση του σημείου της λογοτεχνικής γάτας σε 7 κείμενα παιδικής λογοτεχνίας του Χρήστου Μπουλώτη</i>	856
Conference Credits	868

Ανάλυση Λόγου και μεταμοντέρνες προσεγγίσεις στη συμβουλευτική / ψυχοθεραπεία: η «στροφή στο λόγο»

Ιωάννα Μωραΐτου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

yianmor@ece.uth.gr

Ελευθερία Τσέλιου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

tseliou@ece.uth.gr

Abstract

This paper aims at highlighting the key changes that were introduced by the epistemological trend of social constructionism in the field of the social sciences regarding theory, practice and research methodology, by juxtaposing systemic family therapy approaches with qualitative research approaches, like Discourse Analysis. It draws upon a research in progress and a methodological review of Discourse and Conversation Analysis studies of systemic family therapy. The comparison revealed three common points: the emphasis on communication, on the context of interaction and on the way of approaching the role of the expert, i.e. counselor/therapist and researcher respectively. It is proposed that such an interdisciplinary exchange between approaches with a common social constructionist epistemological background can be mutually beneficial both in the development of counseling and psychotherapy research process and of methodological tools and approaches.

Keywords

social constructionism, Discourse Analysis, systemic counselling/psychotherapy, Discursive Psychology

Εισαγωγή

Η έμφαση στην κατασκευαστική ιδιότητα του λόγου στο πεδίο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (Butt, 1995) επέφερε σημαντικές αλλαγές σε επίπεδο θεωρίας, πρακτικής και έρευνας. Στόχος του άρθρου είναι να αναδείξει, μέσα από τον εστιασμό στο επιστημονικό πεδίο της συμβουλευτικής/ ψυχοθεραπείας, ένα παράδειγμα τέτοιου τύπου αλλαγών, το οποίο αποτυπώνεται τόσο μέσα από την ανάδειξη νέων μοντέλων ψυχοθεραπείας/συμβουλευτικής, όσο και μέσα από την μεθοδολογική πρόταση να υιοθετηθεί η Ανάλυση Λόγου (Discourse Analysis) για τη μελέτη της συμβουλευτικής/ ψυχοθεραπευτικής διαδικασίας. Συγκεκριμένα μέσα από την αντιπαραβολή των δύο αυτών πεδίων αναδεικνύονται οι μεταξύ τους συγκλίσεις και η σύνδεση αυτών με την υιοθέτηση του επιστημολογικού ρεύματος του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού (Social Constructionism), βασική θέση του οποίου είναι ότι δεν υπάρχει μία αντικειμενική πραγματικότητα την οποία ανακαλύπτουμε, αλλά ότι την κατασκευάζουμε κάθε φορά μέσω των *δια του Λόγου* αλληλεπιδράσεών μας σε ένα συγκεκριμένο ιστορικο-κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο (Gergen, 2009). Αυτό το ρεύμα της «στροφής στο λόγο» διασταυρώνεται με τη σημειωτική καθώς προσεγγίζει τη γλώσσα ως σύνολο λέξεων, δηλαδή σημείων, που αποκτούν νόημα μέσα από τη θέση τους στο σύνολο. Αυτή η αντιπαραβολή έχει ως στόχο να καλύψει ένα κενό που παρατηρείται στη βιβλιογραφία, καθώς, ενώ αναφέρεται συχνά ότι υπάρχουν κοινές επιστημολογικές παραδοχές μεταξύ των πεδίων (Georgaca & Avdi, 2009. Kogan & Brown, 1998) και ότι το ένα πεδίο θα μπορούσε να εμπλουτίσει το άλλο, δεν υπάρχουν μελέτες που να τα αντιπαραβάλλουν με συστηματικό τρόπο.

Ιστορικό πλαίσιο

Η συστημική προσέγγιση από την πλευρά της ψυχοθεραπείας και η ποιοτική ανάλυση από την πλευρά της ερευνητικής μεθοδολογίας αντίστοιχα, αμφισβήτησαν το θετικιστικό, γραμμικό τρόπο σκέψης που κυριαρχούσε στα πεδία αυτά μέχρι τα μέσα του προηγούμενου αιώνα και προσέγγισαν τα κοινωνικά και ψυχικά φαινόμενα μέσα από το φακό της αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της επικοινωνίας.

Η συστημική συμβουλευτική/ θεραπεία αποτελεί μια *δια του Λόγου* θεραπεία του ψυχικού πόνου, η οποία συνδέθηκε με τη Γενική Θεωρία των Συστημάτων (von Bertalanffy, 1968) και τις ιδέες της Κυβερνητικής (von Foester, 1981. Wiener, 1948). Η Γενική Θεωρία των Συστημάτων τόνισε τη σημασία της αλληλεπίδρασης των στοιχείων ενός συστήματος και η Κυβερνητική αναγνώρισε τη σημασία της επικοινωνίας και της ανατροφοδότησης στην αυτορρύθμισή τους. Οι ιδέες της Κυβερνητικής μεταφέρθηκαν στο πεδίο των ανθρωπίνων συστημάτων κυρίως από τον Bateson (2000, σ. 459), ο οποίος υποστήριξε ότι η αναπάρσταση του υλικού κόσμου δεν μπορεί να είναι ακριβής, καθώς μέσω της γλώσσας μεταφέρονται πληροφορίες, δηλαδή «διαφορές που κάνουν τη διαφορά», οι οποίες γίνονται αντιληπτές με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το πλαίσιο. Αυτή η αντίληψη της γλώσσας που αμφισβητεί το απόλυτο του γλωσσικού νοήματος, φαίνεται να

σχετίζεται με την αυθαιρεσία του γλωσσικού σημείου του de Saussure (1974), σύμφωνα με την οποία το νόημα της κάθε λέξης δεν υπάρχει στο κενό αλλά παράγεται από τις διαφορές των γλωσσικών σημείων. Αυτό οδήγησε σε μια αλλαγή όσον αφορά στην κατανόηση των ψυχικών φαινομένων καθώς αυτά δεν αντιμετωπιζόνταν πλέον ως ενδοψυχικές οντότητες, αλλά προσεγγίζονταν μέσα από μια οπτική συνδιαλλαγής και αλληλεπίδρασης (Tseliou, 2014). Οι ιδέες της Κυβερνητικής αναπτύχθηκαν αρχικά μέσα από τη μελέτη των μηχανικών συστημάτων και μεταφέρθηκαν στη συστημική συμβουλευτική θεραπεία, με αποτέλεσμα τον πρώτο καιρό ο θεραπευτής να θεωρείται ως ένας εξωτερικός παρατηρητής που μπορεί αντικειμενικά να παρατηρήσει την οργάνωση ενός συστήματος, π.χ. οικογένεια, και να το 'διορθώσει'. Στο διάστημα αυτό έμφαση δόθηκε στην κατανόηση της λειτουργίας της οικογένειας και την ανάπτυξη πρακτικών τεχνικών που θα βοηθούσαν στην αντιμετώπιση της συμπτωματικής συμπεριφοράς. Πολλές φορές πελάτες και θεραπευτές περιγράφονταν ως αντίπαλοι και χρησιμοποιούνταν όροι όπως 'κλιμακώσεις', 'αντιστάσεις', 'τακτικές' (Boscolo, Cecchin, Hoffman & Penn, 2007). Αυτή η αντίληψη ότι η οικογένεια είναι σαν μια μηχανή που πρέπει να επισκευαστεί, αμφισβητήθηκε καθώς σιγά σιγά αναγνωρίστηκε η κυκλικότητα στην αλληλεπίδραση παρατηρητή-παρατηρούμενου (Anderson, 1997) και η επίδραση των προκαταλήψεων του θεραπευτή στον τρόπο παρατήρησης (Nichols & Schwartz, 1991). Η ανάπτυξη της Κυβερνητικής Β' τάξης και η υιοθέτηση της εξέλιξης από το πεδίο της συστημικής θεραπείας είχε ως συνέπεια την αναγνώριση των προκαταλήψεων του θεραπευτή, καθώς αποτελεί και αυτός μέρος του συστήματος που παρατηρεί και την παραδοχή ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένας αντικειμενικός φακός παρατήρησης της οικογένειας. Η άποψη αυτή ενισχύθηκε και από τις ιδέες των βιολόγων Maturana και Varela (1992) οι οποίοι μελετώντας τη λειτουργία του έμβιων συστημάτων υποστήριξαν ότι αυτά θα πρέπει να θεωρούνται αυτόνομες μονάδες με δική τους εσωτερική δομή, που είναι αδύνατον να ελεγχθούν από εξωτερικά συστήματα. Υποστηρίχθηκε, έτσι, ότι δεν υπάρχει μια αντικειμενική πραγματικότητα την οποία μπορούμε να παρατηρήσουμε, καθώς η πραγματικότητα είναι μια νοητική κατασκευή ενός παρατηρητή, θέση η οποία τοποθετείται στο πλαίσιο του κονστρουκτιβισμού. Για το πεδίο της συστημικής συμβουλευτικής / ψυχοθεραπείας αυτό αποτέλεσε μια σημαντική εξέλιξη, καθώς η έμφαση μετακινήθηκε από την οργάνωση και τα πρότυπα του συστήματος, στον τρόπο νοηματοδότησης του αναφερόμενου προβλήματος από το κάθε μέλος του συστήματος. Η επόμενη φάση χαρακτηρίστηκε από την επίδραση του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού. Σε διαφορά με το ρεύμα του κονστρουκτιβισμού και παρά την κοινή θέση περί μη ύπαρξης αντικειμενικής πραγματικότητας, θεωρήθηκε ότι το νόημα δεν κατασκευάζεται εντός του ατόμου, αλλά μέσα από το διάλογο και την αλληλεπίδραση (Anderson & Goolishian, 1988). Στο πλαίσιο αυτό ο ίδιος ο διάλογος θεωρείται θεραπευτικός καθώς μέσα από την εισαγωγή νέων εννοιών κατά τη συνομιλία, το πρόβλημα δεν έχει πια την ίδια σημασία. Οι συγκεκριμένες εξελίξεις είχαν καθοριστικές επιπτώσεις στο τρόπο αντιμετώπισης των δυσλειτουργιών και οδήγησαν στην ανάπτυξη διαφορετικών

μοντέλων και προσεγγίσεων όπως, για παράδειγμα, του στρατηγικού, του Μοντέλου του Μιλάνου, της αφηγηματικής θεραπείας κ.α.

Παράλληλα, αναγνωρίστηκε γενικότερα η ανάγκη χρήσης και ανάπτυξης ερευνητικών μεθόδων οι οποίες θα μπορούσαν να προσφέρουν τη δυνατότητα μελέτης της θεραπευτικής διαδικασίας και σύνδεσης της κλινικής πρακτικής με την έρευνα (Addison, Sandberg, Corby, Robila & Platt, 2002). Οι ποιοτικές μέθοδοι, όπως για παράδειγμα η Ανάλυση Λόγου, υποστηρίζεται ότι αποτελούν μια τέτοια επιλογή, καθώς αφενός επιτρέπουν τη μελέτη της ψυχοθεραπευτικών συνεδριών όπως έχουν πραγματοποιηθεί (π.χ. Diorinou & Tseliou, 2014) και αφετέρου είναι επιστημολογικά συμβατές με τις συστημικές παραδοχές (π.χ. Avdi, 2005. Burck, Frosh, Strickland-Clark & Morgan, 1998.). Ο όρος Ανάλυση Λόγου είναι ένας όρος 'ομπρέλα' που παραπέμπει σε διαφορετικές προσεγγίσεις π.χ. κριτική ανάλυση Λόγου (critical discourse analysis), λογοψυχολογία (discursive psychology) και έχει εφαρμογές σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία, όπως η κλινική ψυχολογία, η εκπαίδευση, η κοινωνιολογία, κ.λπ. Στο χώρο της ψυχολογίας αναπτύχθηκε από τους κόλπους της Κοινωνικής Ψυχολογίας, ενώ συγκεκριμένα επιμέρους ρεύματα έχουν στενή συνάφεια με την Ανάλυση Συνομιλίας και την παράδοση της εθνομεθοδολογίας (Μποζατζής, 2011). Οι διάφορες προσεγγίσεις, αν και μοιράζονται το ενδιαφέρον για το ρόλο της χρήσης της γλώσσας και τον ερμηνευτικό χαρακτήρα της ανάλυσης, διαφοροποιούνται βάσει των θεωρητικών τους παραδοχών και της αναλυτικής τους προσέγγισης. Η Λογοψυχολογία (Billig, 1996. Edwards & Potter, 1992. Potter & Wetherell, 2009) ενδιαφέρεται για τον κατασκευαστικό ρόλο της γλώσσας και εστιάζει, όπως και η Ανάλυση Συνομιλίας (Conversation Analysis), στην οργανωσιακή δομή της και στο μικρο – επίπεδο της χρήσης του Λόγου. Παράλληλα, εστιάζει και στα κοινωνικά και πολιτισμικά διαθέσιμα Συστήματα Λόγων από όπου οι άνθρωποι θεωρείται ότι αντλούν, ώστε να πετύχουν συγκεκριμένους συνομιλιακούς στόχους. Μέσα από αυτό το πρίσμα τα ψυχολογικά φαινόμενα γίνονται κατανοητά ως κατασκευές Λόγου. Αντίστοιχα, οι ψυχολογικές καταστάσεις προσεγγίζονται ως ζητήματα που οι συμμετέχοντες διαχειρίζονται και παράγουν στα πλαίσια της συνομιλιακής δραστηριότητας, παρά ως σκέψεις και συναισθήματα που εδρεύουν στο νου και εκφράζονται μέσω του Λόγου. Η Κριτική Ανάλυση Λόγου (Burman, 1991. Parker, 1992), έχοντας δεχθεί την επίδραση των ιδεών κυρίως του Foucault, θεωρεί ότι σε κάθε κοινωνία υπάρχουν κάποιοι κυρίαρχοι Λόγοι, οι οποίοι υποστηρίζουν τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές και τους θεσμούς και οι οποίοι περιορίζουν τους ομιλητές, καθώς τους τοποθετούν σε συγκεκριμένες θέσεις Υποκειμένου (subject positions). Αυτοί οι Λόγοι χρησιμοποιούνται για την παραγωγή και αναπαραγωγή σχέσεων εξουσίας και η συγκεκριμένη ανάλυση καλείται να αναδείξει και να προκαλέσει τους Λόγους αυτούς, ώστε να διευκολυνθεί η κατασκευή εναλλακτικών. Η ανάλυση γίνεται μέσα από ένα κοινωνικοιστορικό πρίσμα με εστιασμό στο μακρο- επίπεδο, δηλαδή σε θέματα ιδεολογίας, εξουσίας και θέσεων Υποκειμένου, σε αντίθεση με την προσέγγιση της λογοψυχολογίας που εστιάζει στο μικρο- επίπεδο, δηλαδή στον τρόπο

που οι ίδιοι οι άνθρωποι «κάνουν πράγματα» στα πλαίσια των αλληλεπιδράσεών τους. Στην παρούσα μελέτη με τον όρο Ανάλυση Λόγου αναφερόμαστε κυρίως στην προσέγγιση της Λογοψυχολογίας η οποία έχει συνδεθεί, μεταξύ άλλων, και με την εμφάνιση του ρεύματος του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού.

Ο όρος Κοινωνικός Κονστρουξιονισμός αποτελεί επίσης όρο 'ομπρέλα', καθώς αναφέρεται σε πολλά επιμέρους ρεύματα που μοιράζονται βασικές παραδοχές. Μία από αυτές είναι ότι δεν υπάρχει πραγματικότητα έξω από διϋποκειμενικές αλληλεπιδραστικές διαδικασίες μέσα στο Λόγο (Butt, 1995. Gergen, 1999). Ο Κοινωνικός Κονστρουξιονισμός «εισπνέεται» ένα είδος ρευστότητας καθώς υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη εμπειρία δεν αποτελεί μια αντανάκλαση της πραγματικότητας, αλλά μια δια-του-Λόγου κατασκευή. Θεωρείται επίσης, ότι ακόμα και η επιστημονική γνώση δεν αποτελεί μια καθολική αλήθεια, αλλά μια εκδοχή μεταξύ διαφόρων που έχει νόημα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο.

Από το 2000 και ιδιαίτερα μετά το 2005, αρχίζουν να εμφανίζονται αρκετές μελέτες οικογενειακής θεραπείας που χρησιμοποιούν την Ανάλυση Λόγου, αλλά λόγω του ότι συχνά δεν εφαρμόζουν ιδιαίτερα συστηματοποιημένες μεθοδολογικές πρακτικές χαρακτηρίζονται σαν μια προσπάθεια στο ξεκίνημά της (Tseliou, 2013). Παρόλα αυτά η Ανάλυση Λόγου περιγράφεται συχνά ως χρήσιμη μέθοδος για τη μελέτη της συστημικής συμβουλευτικής/ ψυχοθεραπείας. Ο ισχυρισμός αυτός βασίζεται τις περισσότερες φορές στο επιχείρημα ότι τα δύο πεδία μοιράζονται κοινές θεωρητικές και επιστημολογικές παραδοχές (π.χ. Avdi, 2005. Burck, et al., 1998). Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν μελέτες οικογενειακής θεραπείας που υιοθετούν την Ανάλυση Λόγου (π.χ. Burck et al., 1998. Couture & Strong, 2004. Diorinou & Tseliou, 2014. Karatza & Avdi, 2011. O' Reilly, 2005) δεν υπάρχουν μελέτες που να αντιπαραβάλλουν με συστηματικότητα την Ανάλυση Λόγου και τη συστημική ψυχοθεραπεία/ συμβουλευτική, με εξαίρεση τη μελέτη της De Haene (2010). Στο πλαίσιό της έχουν ήδη διαπιστωθεί παραλληλισμοί μεταξύ των μεταμοντέρνων εθνογραφικών ερευνών και των κονστρουξιονιστικών θεραπευτικών προσεγγίσεων, χωρίς παρόλα αυτά να συμπεριλαμβάνεται μια ενδελεχής και συστηματική μελέτη επιμέρους προσεγγίσεων ή επιμέρους σημείων σύγκλισης / διαφοροποίησης. Με τη συγκεκριμένη εργασία επιχειρούμε να συμβάλλουμε σε σχέση με αυτό το κενό, καθώς επιλέγουμε ένα πιο λεπτομερή φακό εστίασης με στόχο την αντιπαραβολή παραδοχών των σύγχρονων προσεγγίσεων της συστημικής θεραπείας/ συμβουλευτικής και των διαφόρων ρευμάτων της Ανάλυσης Λόγου.

Μια σύντομη αναφορά στη μέθοδο

Το άρθρο αυτό βασίζεται εν μέρει στη βιβλιογραφική ανασκόπηση που έχει γίνει στο πλαίσιο εμπειρικής ερευνητικής μελέτης που βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά στη μελέτη της θεραπευτικής διαδικασίας μεταμοντέρνων προσεγγίσεων στη συμβουλευτική και την ψυχοθεραπεία σε σχέση με δύο χαρακτηριστικά της θεραπευτικής διαδικασίας,

την αλλαγή της περιγραφής του προβλήματος από τους συμμετέχοντες και τη θεωρητικά προτεινόμενη θεραπευτική πρακτική της μη παρεμβατικότητας. Επιπλέον, το συγκεκριμένο άρθρο στηρίζεται και σε μια πρόσφατη μεθοδολογικού τύπου ανασκόπηση ερευνών Ανάλυσης Λόγου και Ανάλυσης Συνομιλίας από το πεδίο της συστημικής θεραπείας (Tseliou, 2013). Συγκεκριμένα, η μελέτη αυτή αφορά στην ανασκόπηση είκοσι οκτώ εμπειρικών ερευνών που χρησιμοποίησαν την Ανάλυση Συνομιλίας και την Ανάλυση Λόγου και εξετάστηκαν σε σχέση με μεθοδολογικούς άξονες που προσδιορίστηκαν από τη σχετική βιβλιογραφία.

Ευρήματα

Η αντιπαράθεση των δύο πεδίων ανέδειξε συγκλίσεις που φαίνεται να συνδέονται με την υιοθέτηση κοινών επιστημολογικών παραδοχών οι οποίες παραπέμπουν στο ρεύμα του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού. Συγκεκριμένα, αναδείχθηκαν τρία βασικά σημεία που μεταξύ άλλων φαίνεται να διατρέχουν όλες τις επιμέρους προσεγγίσεις και στα δύο πεδία. Το πρώτο κοινό σημείο αφορά την έμφαση στην επικοινωνία και τη γλώσσα, το δεύτερο τη σημασία του πλαισίου και το τρίτο τη θέση του ειδικού.

Στο πεδίο της συστημικής θεραπείας/ συμβουλευτικής η έννοια της επικοινωνίας κατέχει προεξάρχουσα θέση, καθώς τα ψυχικά φαινόμενα τοποθετούνται σε ένα πλέγμα αλληλεπιδράσεων και κυκλικής αιτιότητας και δεν θεωρούνται αποτέλεσμα ενδοψυχικών δυνάμεων. Αντίθετα, θεωρούνται ότι συνιστούν ένα είδος επικοινωνίας ή σημείου/ων, σε μια εμφανώς πραγματολογική προσέγγιση της γλώσσας, δηλαδή μιας προσέγγισης της στο πλαίσιο χρήσης της (Watzlawick, Beavin Bavelas & Jackson, 1967). Θεωρείται, λοιπόν, ότι η γλώσσα δεν αναπαριστά μια αντικειμενική πραγματικότητα. Συνεπώς, όταν για παράδειγμα έρθει κάποια οικογένεια για συστημική θεραπεία/ συμβουλευτική με αναφερόμενο πρόβλημα τον αλκοολισμό κάποιου μέλους της, δεν θα θεωρηθεί ότι όλα τα μέλη της οικογένειας έχουν την ίδια ιδέα για το ζήτημα, π.χ. τον τρόπο ή την ποσότητα κατανάλωσης αλκοόλ. Για το λόγο αυτό ο θεραπευτής θα προσπαθήσει να αναδείξει τις διαφορές της οπτικής τους και το ρόλο που παίζουν αυτές οι διαφορές στη μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Η συστημική προσέγγιση, λοιπόν, δεν υιοθετεί μια απεικονιστική αντίληψη για τη γλώσσα, δηλαδή δεν προσεγγίζει τη γλώσσα ως έναν καθρέφτη μιας εξωτερικής πραγματικότητας. Αντίθετα, την προσεγγίζει ως δράση και αυτό αποτελεί ένα κοινό σημείο με την Ανάλυση Λόγου. Πιο συγκεκριμένα, η Ανάλυση Λόγου υποστηρίζει ότι μέσω της γλώσσας οι άνθρωποι κάνουν πράγματα, καθώς κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας τους εμπλέκονται σε μια ερμηνευτική διαδικασία και χρησιμοποιούν διάφορες γλωσσικές κατασκευές, ανάλογα με την περίπτωση (Edwards & Potter, 1992. Potter & Wetherell, 2009). Συνεπώς, όταν κανείς εξετάζει ψυχολογικά φαινόμενα με εργαλείο την Ανάλυση Λόγου δεν στοχεύει στην κατανόηση της πραγματικής τους φύσης, αλλά στην κατανόηση των συνομιλιακών διαδικασιών μέσω των οποίων αυτά κατασκευάζονται. Για παράδειγμα, όταν το αντικείμενο ανάλυσης είναι η κοινωνική ταυτότητα, ο ερευνητής

δεν θα θεωρήσει ότι υπάρχει κάτι εντός του ατόμου που πρέπει να ανακαλύψει, αλλά θα επιχειρήσει να κατανοήσει το πώς αυτή κατασκευάζεται μέσω του λόγου, ακολουθώντας τον προσανατολισμό και τους όρους συνομιλίας των συμμετεχόντων.

Ένα ακόμη σημείο σύγκλισης αφορά στη σημασία του πλαισίου της αλληλεπίδρασης. Σύμφωνα με τη συστημική προσέγγιση κάθε συμπεριφορά δεν υπάρχει στο κενό, αλλά μπορεί να μελετηθεί/κατανοηθεί μόνο μέσα στο πλαίσιο στο οποίο εκδηλώνεται (Bateson, 2000). Η σημασία της ορίζεται πάντα μέσω της ένταξής της σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, διαδικασία η οποία αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της ανατροφοδότησης και της αναδρομικότητας στην κατανόηση της επικοινωνίας. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη συστημική προσέγγιση όταν η συμπεριφορά ενός ατόμου ανταποκρίνεται στα διαγνωστικά κριτήρια της κατάθλιψης, αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί ως οντότητα που «εδρεύει» στο εσωτερικό του ατόμου, αλλά ως σειρά συμπεριφορών που έχουν κάποια σημασία στο πλαίσιο των αλληλεπιδράσεων του συγκεκριμένου ατόμου. Χαρακτηριστική ίσως είναι εδώ η επιλογή του όρου 'αναφερόμενος ασθενής' και όχι ασθενής στο πλαίσιο της συστημικής προσέγγισης. Παρόμοια, σύμφωνα με την Ανάλυση Λόγου, σε κάθε συνομιλία οι συμμετέχοντες κατασκευάζουν μια εκδοχή της πραγματικότητας μέσα από θεωρητικά άπειρες επιλογές. Το ποια από αυτές τελικά θα επιλεγεί καθορίζεται από το πλαίσιο και η επιλογή αυτή έχει μεγάλη σημασία για την επιτελούμενη δράση (Wetherell & Potter, 1998). Υποστηρίζεται δηλαδή ότι οι άνθρωποι κατά την επικοινωνία τους δεν χρησιμοποιούν ουδέτερους Λόγους, αλλά εμπλέκονται σε μια ερμηνευτική διαδικασία και επιλέγουν μέσα από τους διαθέσιμους πόρους με βάση το συγκεκριμένο πλαίσιο αλληλεπίδρασης. Για παράδειγμα, ένας δάσκαλος που δεν θέλει να θεωρηθεί ρατσιστής από τους μαθητές του, μπορεί να μιλήσει με διαφορετικό τρόπο στην τάξη για τους μετανάστες απ' ότι ενδέχεται να μιλήσει στο οικογενειακό του πλαίσιο.

Τέλος, ένα ακόμη σημαντικό σημείο σύγκλισης μεταξύ των δύο πεδίων αποτελεί ο τρόπος προσέγγισης της θέσης του ειδικού. Κατά τη Β' φάση της Κυβερνητικής αμφισβητήθηκε η ουδετερότητα του θεραπευτή, καθώς υποστηρίχθηκε ότι είναι αδύνατος ο διαχωρισμός του θεραπευτή από το παρατηρούμενο σύστημα (von Foerster, 1981). Ο θεραπευτής καλείται να εστιάσει περισσότερο στη θεραπευτική σχέση και στην οπτική του κάθε μέλους του συστήματος και να μην είναι πολύ πιστός στις ιδέες του ή ακόμη και στη θεωρία του (Cecchin, Lane & Ray, 2009). Για να συμβεί αυτό είναι απαραίτητη η διατήρηση μιας αναστοχαστικής στάσης από την πλευρά του, δηλαδή ενός διαρκούς διαλόγου με τις ιδέες του. Το συνεργατικό και το αφηγηματικό μοντέλο που θεωρούνται μετεξελίξεις της συστημικής θεραπείας/ συμβουλευτικής αναγνωρίζουν τη σημασία της γλώσσας και του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου στην κατασκευή των προβλημάτων, καθώς και τη μη ύπαρξη μιας αντικειμενικής αλήθειας, αλλά διαφόρων οπτικών που μπορούν να εμπλουτιστούν μέσω του διαλόγου (Anderson & Goolishian, 1988. White & Epston, 1990). Εκφράζουν την αντίθεσή τους στην παθολογικοποίηση συμπεριφορών, αντιμετωπίζουν τη θεραπεία ως μια διαδικασία που επηρεάζει θεραπευτές και θε-

ραπευόμενους και προτρέπουν την υιοθέτηση της στάσης του *μη γνωρίζει* από τους θεραπευτές. Για παράδειγμα, όταν μια οικογένεια απευθυνθεί για συστημική θεραπεία/ συμβουλευτική επειδή υπάρχει ανησυχία ότι το παιδί μπορεί να είναι υπερκινητικό, ο θεραπευτής δεν θα παρέμβει χρησιμοποιώντας δοκιμασμένες 'έτοιμες' λύσεις, αλλά θα προσπαθήσει να δημιουργήσει το χώρο για να ακουστούν οι πολλές και διαφορετικές φωνές των συμμετεχόντων, ώστε μέσα από το θεραπευτικό διάλογο να διερευνηθούν νέες σημασίες και προοπτικές. Ταυτόχρονα, θα προσπαθήσει να αναγνωρίσει αναστοχαστικά και τις δικές του ιδέες γύρω από το αναφερόμενο πρόβλημα και το ρόλο της οικογένειας σε αυτό. Ο αναλυτής Λόγου με ανάλογο τρόπο δεν θεωρεί ότι προσφέρει μια οριστική/τελική περιγραφή του κόσμου, καθώς αναγνωρίζει ότι και η δική του κατασκευή αποτελεί μια εκδοχή μεταξύ άλλων, εφόσον αποδέχεται ότι η γνώση είναι μια κοινωνική κατασκευή (Edwards, Ashmore & Potter, 1995). Επίσης, στο πλαίσιο της Ανάλυσης Λόγου καθώς αναγνωρίζεται ότι ο ερευνητής δεν μπορεί να παραμείνει ουδέτερος και αμερόληπτος, καλείται να υιοθετήσει μια αναστοχαστική στάση και να αναγνωρίσει τη δική του επίδραση στο ερευνητικό εγχείρημα. Για παράδειγμα, μια γυναίκα ερευνήτρια που θέλει να μελετήσει τη στάση των ανδρών απέναντι στις οικιακές εργασίες, θα πρέπει να αναστοχαστεί πάνω στο πώς οι δικές της αξίες, εμπειρίες, πεποιθήσεις έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση της έρευνας της.

Συμπεράσματα

Ο ολιστικός τρόπος προσέγγισης των ψυχοκοινωνικών φαινομένων, η κατανόησή τους ως κατασκευών που αποκτούν υπόσταση μέσω του λόγου, η σχετικιστική θέση για τον κόσμο και η αμφισβήτηση της βεβαιότητας περί της δυνατότητας ύπαρξης αντικειμενικής και αμερόληπτης επιστήμης, είναι ορισμένα από τα σημεία σύγκλισης των δύο πεδίων που φαίνεται να σχετίζονται με την υιοθέτηση των παραδοχών του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού.

Παρά τις εμφανείς συνάψεις που έχουν αναφερθεί και καθώς η εν λόγω μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη, υποστηρίζουμε ότι χρειάζεται μια συστηματικότερη αντιπαραβολή των δύο πεδίων προκειμένου να 'κατασκευάσουμε' μια πιο σαφή εικόνα της θεωρητικής τους συγγένειας. Θεωρούμε ότι ένας τέτοιος δια-Λόγος μεταξύ των πεδίων, θα μπορούσε να προωθήσει τη διεπιστημονική ανταλλαγή και θα ήταν αμφίπλευρα εποικοδομητικός. Για παράδειγμα το πεδίο της συστημικής ψυχοθεραπείας/ συμβουλευτικής θα μπορούσε να συνεισφέρει μεθοδολογικά στο πεδίο της Ανάλυσης Λόγου, τόσο σε σχέση με ζητήματα συλλογής δεδομένων (π.χ. συμβολή στη διεξαγωγή συνεντεύξεων), όσο και με ζητήματα ανάλυσης (συμβολή σε επίπεδο ερμηνευτικών προσεγγίσεων). Από την άλλη πλευρά, όπως έχει υποστηριχτεί και αλλού (Avdi & Georgaca, 2007. Strong, 2002. Tseliou, 2013), η Ανάλυση Λόγου θα μπορούσε, για παράδειγμα, να συμβάλλει στην προαγωγή αναστοχαστικών πρακτικών στο πεδίο της συστημικής θεραπείας και συμβουλευτικής. Γενικότερα, η προτεινόμενη διεπιστημονική ανταλλαγή θα μπορούσε να συμβάλλει περαιτέρω

σε μεθοδολογικό επίπεδο και σε άλλα συναφή πεδία εφαρμογών, όπως π.χ. η εκπαίδευση ή γενικότερα οι κοινωνικές/ανθρωπιστικές επιστήμες. Μελλοντικές ερευνητικές μελέτες που θα επικεντρώνονταν συστηματικότερα στη μελέτη τέτοιων δια-Λόγων, συνομιλιών μεταξύ διακριτών επιστημονικών πεδίων θα μπορούσαν ενδεχομένως να συμβάλλουν προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά και ευρύτερα προς την κατεύθυνση της διατήρησης ενός Ανοιχτού Διαλόγου.

Αναφορές

- Addison, S., Sandberg, J., Corby, J., Robila, M., & Platt, J. (2002). Alternative methodologies in research literature review: links between clinical work and MFT effectiveness. *The American Journal of Family Therapy, 30*, 339-371. doi:10.1080/0196180290033475.
- Anderson, H. (1997). *Conversation, language, and possibilities. A postmodern approach to therapy*. New York: Basic Books.
- Anderson, H., & Goolishian, H. (1988). Human systems as linguistic systems: Preliminary and evolving ideas about the implications for clinical theory. *Family Process, 27*, 371-393. doi:10.1111/j.1545-5300.1988.00371.x.
- Avdi, E. (2005). Negotiating a pathological identity in clinical dialogue: Discourse analysis of a family therapy. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 78*, 493-51. doi:10.1348/147608305X52586.
- Avdi, E., & Georgaca, E. (2007). Discourse analysis and psychotherapy: A critical review. *European Journal of Psychotherapy and Counselling, 9*(2), 157-176. doi: 10.1080/13642530701363445.
- Bateson, G. (2000). *Steps to an ecology of mind*. USA: University of Chicago Press.
- Billig, M. (1996). *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology*. (2nd ed.). U.K.: Cambridge University Press.
- Boscolo, L., Cecchin, G., Hoffman, L., & Penn, P. (2007). *Η Συστημική Οικογενειακή Θεραπεία του Μιλάνου. Συζητήσεις για τη θεωρία και την πρακτική. [Milan Systemic Family Therapy: Conversations in Theory and Practice]* (Α. Τσάφος & Ε. Σαμαρά Μπφρ.). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Burck, C., Frosh, S., Strickland-Clark, L., & Morgan, K. (1998). The process of enabling a change: A study of therapist interventions in family therapy. *Journal of Family Therapy, 20*, 253-267. doi:10.1111/1467-6427.00086.
- Burman, E. (1991). What discourse is not. *Philosophical Psychology, 4*(3), 325-342. doi:10.1080/09515089108573034.
- Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. London, Routledge.
- Cecchin, G., Lane, G., & Ray, W. A. (2009). *Ασέβεια. Μια στρατηγική επιβίωσης για θεραπευτές. [Irreverence. A strategy for therapists' survival]* (Ε. Σαμαρά Μπφρ). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Couture, S., & Strong, T. (2004). Turning differences into possibilities: Using discourse analysis to investigate change in therapy with adolescents and their families. *Counselling and psychotherapy research, 4*(1), 90-101. doi:10.1080/14733140412331384098.
- De Haene, L. (2010). Beyond division: Convergences between postmodern qualitative research and family therapy. *Journal of Marital and Family Therapy, 36*(1), 1-12. doi:10.1111/j.1752-0606.2009.00174.x.
- de Saussure, F. (1974). *Course in general linguistics* (W. Baskin. Trans.). London: Fontana.
- Diorinou, M., & Tseliou, E. (2014). Studying circular questioning 'in situ': Discourse analysis of a first systemic family therapy session. *Journal of Marital and Family Therapy, 40*(1), 106-121. doi:10.1111/jmft.12005.

- Edwards, D., Ashmore, M., & Potter, J. (1995). Death and furniture: The rhetoric, politics and theory of bottom line arguments against relativism. *History of the Human Sciences*, 8(2), 25-49. doi:10.1177/095269519500800202.
- Edwards, D., & Potter, J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage.
- Frosh, S., Burck, C., Strickland-Clark, L., & Morgan, K. (1996). Engaging with change: A process study of family therapy. *Journal of Family Therapy*, 18, 141-161. doi:10.1111/j.1467-6427.1996.tb00041.x.
- Georgaca, E., & Avdi, E. (2009). Evaluating the talking cure: The contribution of narrative, discourse, and conversation analysis to psychotherapy assessment. *Qualitative Research in Psychology*, 6, 233-247. doi:10.1080/14780880802146896.
- Gergen, K. (1999). *An invitation to social construction*. London: Sage.
- Gergen, K. J. (2009). *Relational being: Beyond self and community*. New York: Oxford University Press.
- Karatza, H., & Avdi, E. (2011). Shifts in subjectivity during the therapy for psychosis. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 84, 214-229. doi:10.1348/147608310X520175.
- Kogan, S., & Brown, A. (1998). Reading against the lines: Resisting foreclosure in therapy discourse. *Family Process*, 37, 495-512. doi:10.1111/j.1545-5300.1998.00495.x.
- Maturana, H., & Varela, F. (1992). *Το δέντρο της γνώσης. [The tree of knowledge]* (Σ. Μανουσέλης Μτφρ.). Αθήνα: Κάτοπτρο .
- Parker, I. (1992). *Discourse dynamics: Critical analysis for social and individual psychology*. London: Routledge.
- Μποζατζής, Ν. (2011). Η στροφή στον λόγο στην κοινωνική ψυχολογία. Τέσσερις κομβικές διαμάχες. Στο Ν. Μποζατζής & Θ. Δραγώνα (Επιμ.), *Κοινωνική Ψυχολογία. Η στροφή στο λόγο* (σελ. 35-74). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Nichols, M., & Schwartz, R. (1991). *Family therapy. Concepts and methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- O' Reilly, M. (2005). The complaining client and the troubled therapist: A discursive investigation of family therapy. *Journal of Family Therapy*, 27, 370-391. doi:10.1111/j.1467-6427.2005.0328.x.
- Potter, J., & Wetherell, M. (2009). *Λόγος και κοινωνική ψυχολογία: Πέρα από τις στάσεις και τη συμπεριφορά. [Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behavior]* (Ε. Αυγήτα & Α. Τσονίδης Μτφρ, επιστ. επιμ. Ν. Μποζατζής). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Strong, T. (2002). Collaborative 'expertise' after the discursive turn. *Journal of Psychotherapy Integration*, 12, 218-232. doi:10.1037/1053-0479.12.2.218.
- Tseliou, E. (2013). A critical methodological review of discourse and conversation analysis studies of family therapy. *Family Process*, 52(4), 653-672. doi: 10.1111/famp.12043
- Tseliou, E. (2014). Systemic family psychotherapy. In T. Teo (ed.), *Encyclopedia of critical psychology* (pp. 1908-1913). New York: Springer. doi: 10.1007/978-1-4614-5583-7
- von Bertalanffy, L. (1968). *General systems theory: Foundation, development, applications*. New York: Braziller.
- von Foerster, H. (1981). *Observing systems*. Seaside CA: Intersystems Publications.
- Watzlawick, P., Beavin Bavelas, J., & Jackson, D. D. (1967). *Pragmatics of human communication: A study of interactional patterns, pathologies, and paradoxes*. New York: Norton.
- Wetherell, M., & Potter, J. (1998). Discourse analysis and the identification of interpretative repertoires. In C. Antaki (Ed.), *Analyzing everyday explanation: A casebook of methods* (pp.168-183). London: Sage.
- White, M., & Epston, D. (1990). *Narrative means to therapeutic ends*. New York: Norton.
- Wiener, N. (1948). Cybernetics. *Scientific American*, 179(5), 14-18.